

Biskopsstaden Linköping

Linköping har väl knappast utmärkt sig i den äldre medeltidsarkeologiska forskningen. Tidigare arbeten har främst rört sig på en lokalhistorisk arena. Stadsmonografin skrevs redan 1946, och även den andra upplagan från 1976 domineras helt av det skriftliga källmaterialet. Däremot finns det flera andra verk som har haft betydligt större räckvidd, nämligen Herman Schücks avhandling *Ecclesia Lincopensis* 1959, som behandlar hela Linköpings stift under medeltiden, och den konstvetenskapliga forskningen kring domkyrkan, sammanfattad i Sveriges kyrkor (Cnattingius et al. 1987). Historiografiskt intressant är att slutsatserna från båda dessa verk har tidigare inte avsatt några som helst spår i den stadsarkeologiska och stadshistoriska synen på staden.

Den tidiga arkeologiska bilden domineras helt av en person, Anders Lindahl, vilken arbetade som arkeolog på Östergötlands länsmuseum från 1948 till sin död 1975 och utförde en mängd undersökningar. Nämnas bör även Bengt Cnattingius, landsantikvarie från 1920-talet och fram till 1965, men verksam fram till 1980-talet. Cnattingius forskade själv främst i domkyrkans och den medeltida biskopsborgens historia, men gjorde även en viktig insats för att hävda kulturmiljölagens tillämpning på städernas kulturlager och inte minst ivrade för att stenkällare skulle dokumenteras och bevaras.

Efter Lindahls död 1975 inträffade en lakun, då flera olika arkeologer gästspelade under kortare tid. Den på sin tid kraftiga citysaningen var lika omfattande i Linköping som annorstädes, men intressant nog gjordes inte så många stora undersökningar här under denna tid. Kanske ansågs inte Linköping som så intressant i jämförelse med det närbelägna Söderköping eller mer namnkunniga städer som Uppsala och Lund. Att Linköping var den ena av två städer som inte kom att rapporteras i *Medeltidsstadsprojektet* (1976–1984) lär bero på tillfälligheter, men ser onekligen ut som en tanke (Andersson 1990). Från 1985 och framåt kom läns museet att få en mer permanent uppdragsarkeologisk verksamhet genom läns museichefen Gunnar Lindqvist, och framför allt under 1980-talets andra hälft och 1990-talet kom en rad större och mindre arkeologiska undersökningar till stånd.

Biskop och stad

Under 1990-talet arbetade undertecknad med avhandlingsarbete med utgångspunkt från Linköpingsarkeologin. *Biskop och stad – urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping* (2002) har två utgångspunkter. Den utgör en samling och utvärdering av alla arkeologiska undersökningar och uppgifter om stenhusbyggnader, samt äldre historiska arbeten och äldre kartor – utformad som en utvidgad medeltidsstadsrapport. Den andra är en analys av arkeologiskt och historiskt källmaterial ur ett socialt och rumsanalytiskt perspektiv. Från

örjan var det avsikten att främst beröra frågor om varför resultaten från de arkeologiska undersökningarna under 1980-talet tycktes avvika så kraftigt från den traditionellt och på skriftliga källor baserade historieberättelsen. Efterhand vidgades mina frågeställningar för att till slut omfatta frågor om stadens olika topografiska och sociala rum, och hur utvecklingen kunde beskrivas i ett ahistoriskt perspektiv, med stora diskontinuerliga skillnader över tiden.

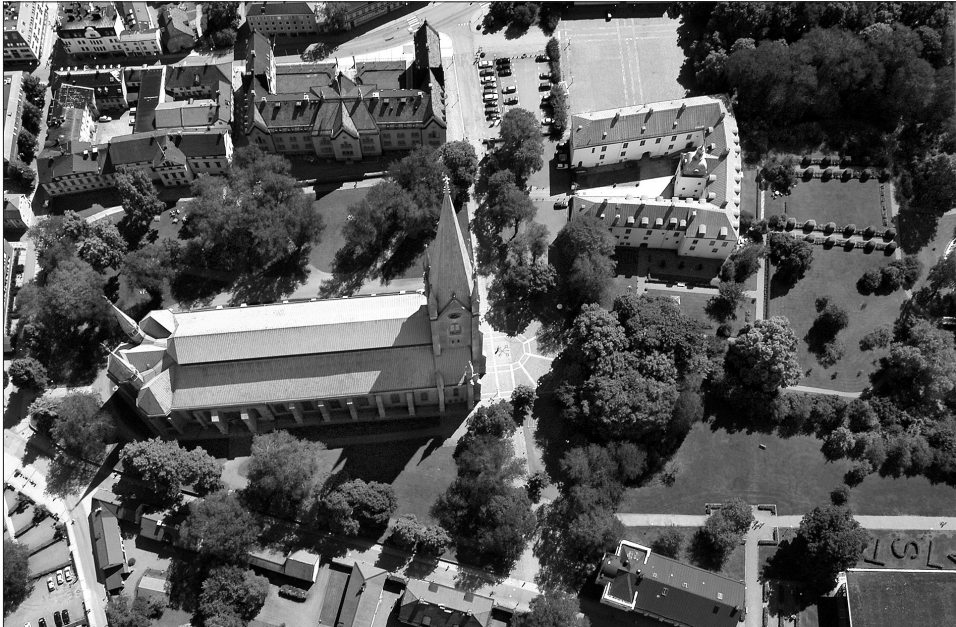

Figur 1. Linköpings äldsta tomtkarta 1696 utgör ett viktigt underlag för en retrospektiv analys av den medeltida staden och dess tomtstruktur.

I denna analys blev det betydelsefullt att ställa olika källmaterial mot varandra. Utifrån det arkeologiska och kartografiska källmaterialet gjorde jag en bearbetning och syntetiserande analys. Det historiska källmaterialet däremot fanns bearbetat av Herman Schück och Salomon Kraft, men det systematiserades på ett nytt sätt utifrån bl.a. Schücks excerpter och omfattande förarbeten till hans avhandling. På samma sätt förhöll jag mig till andra stora publicerade undersökningar, exempelvis domkyrkan och den då pågående murverksdokumentationen av biskopsborgen. Samtliga dessa material kom att få betydelse för arbetet, se nedan.

Slutsatserna kan i korthet beskrivas på följande sätt. Linköping bör ha fungerat som en lokal och regional centralort, möjligen redan från yngre järnåldern, och tveklöst under tidig medeltid. Ca. 1100 placerades biskopsätet och domkyrkan i östra Götaland i Linköping, sannolikt pga. kommunikativa fördelar. Några tydliga arkeologiska belegg för en tidig tätortsbebyggelse har dock inte konstaterats, förutom något som skulle kunna relateras till en viss bebyggelse kring de båda kyrkorna. Först vid 1280-talet finns de första indikationerna på att orten får urban karaktär, då ett franciskankonvent inrättades år 1287. Vid sekelskiftet 1300 och framåt finns däremot ett rikt skriftligt källmaterial som omtalar tomt och gård i staden, liksom en hel rad med rättsligt/administrativa kriterier, såsom stadssigill, borgare, råd och rådmän etc. Samtidigt med detta finns det arkeologiskt välbelagda bebyggelselämningar.

Sett ur detta perspektiv är avsaknaden av tätortsindikationer under 1200-talet inte det problem som man tidigare ansett. Istället samverkar den arkeologiska och historiska bilden väl. Det är snarare den förutfattade bilden, att centralort alltid följs av tätort, som sedan kodifieras och regleras i ett rättsligt/administrativa regelverk, som är alltför stereotyp. Tiggarkonventet blir inte heller det tydliga tätortskriterium som exempelvis Medeltidsstadsprojektet antog. Istället har jag formulerat en tanke att franciskankonventet snarast ska betraktas som första steget i en rumslig och identitetsmässig planering och definiering av staden. Franciskankonventet kommer först, därefter kommer gårdar, tomter, borgare och andra urbana fenomen (Tagesson 2000; Menander & Tagesson 2005).

Figur 2. Linköpings domkyrka från luften. Foto Göran Billeson.

Vid 1300-talets slut utvecklades och förändrades stadsbilden kraftigt, något som iakttogs redan vid stadsarkeologiska undersökningar på 1980-talet, men som inte alls nämns eller anas i det skriftliga källmaterialet. Förändringen bestod av bebyggelsereglering, förtätning, förändrad materiell kultur, ny byggnadsteknik och ett utvidgat stadsrum. Parallellt med detta byggdes ett stort antal stenhus, som i huvudsak kan dateras till perioden 1300-talets slut och framåt. Genom en inventering av samtliga stenhus och en rekonstruktion av ett antal medeltida gårdstomter, kunde analysen visa att ett antal till ytan stora gårdar med stenhus hade etablerats i stadens västra del, mellan domkyrkan och torget. I den västra delen, mellan torget och församlingskyrkan S:t Lars, förekommer knappast alls någon stenhusbebyggelse.

I ett antal fall kunde dessa stenhusgårdar kopplas ihop med domkapitlet och upprättandet av residensgårdar i Linköping, framför allt under 1300-talets andra hälft och framåt. Ungefär hälften av samtliga kanonikat och prebenden vid domkyrkan kom att inrätta residensgårdar i staden. Detta var en process som hade beskrivits av Schück redan 1959, men utan att han

analyserat detta rumsligt. Inte heller hade tidigare arkeologer försökt jämföra arkeologiska observationer med det skriftliga källmaterialet. Jag tolkar förloppet på så sätt att man har upprättat en sorts domkyrkostadsdel i den lilla staden, och dessa rika prästhushåll har dragit resurser från landsbygden runtom i stiftet in till staden, samtidigt som dessa har ökat efterfrågan på varor och tjänster. Detta ledde till en ekonomisk utveckling som satt tydliga spår i det arkeologiska källmaterialet, även i den mer profana delen av staden.

Figur 3. Linköping under 1400-talet. Svart markerar kända stenhus, grått markerar rekonstruerade tomter och gårdar. Nr 28 markerar franciskankonventet. Efter Tagesson 2002b.

Den rumsanalytiska delen av avhandlingen kunde visa och göra det troligt att användandet av flervåniga stenhus på stora gårdar väl samlade i en hästskoform kring domkyrkan var en medveten manifestation. Själva konceptet med en domkyrkostadsdel var snarare regel än undantag i mer kontinentala sammanhang, men har inte tidigare diskuterats särskilt ingående i Sverige. För Linköpings del är det dessutom sannolikt att initiativet till denna process togs under en mycket dramatisk period i Sveriges historia, under inbördeskriget mellan Magnus Eriksson och hans söner under 1360–70-talen, då riket kom att falla sönder under olika krigsherrar och vi vet att särskilt Linköpingskyrkan menar sig ha lidit svåra förluster.

En viktig gestalt under denna period var biskop Nils Hermansson (1374–1391), som i sin *vita*, helgonbiografi, närmast framställs som en ljusgestalt under en kaotisk tid. Etableringen av residensgårdarna under samma tid gör det troligt att stadsdelen med sina tydliga rumsliga

manifestationer var en medveten satsning för att hävda kyrkans privilegier och anseende under en tid av ifrågasättanden, allmän kyrkokritik och upplösningstendenser.

Intressant nog framgår det klart att staden Linköping gick kraftigt tillbaka i samband med reformationen, då domkapitlet fick en betydligt mindre roll. Först i samband med att staden fått en ny roll som administrativt centrum genom landshövdingensämbetet och andra centraliseringstendenser under stormaktstiden, finns en tydlig bild av nytändning i form av förnyad bebyggelse, tillkomst av nya stadsdelar, ny utåtvänd tomtstruktur, ny materiell kultur av renässanstyp etc. under 1630–40-talet.

I samband med avhandlingsarbetet försökte jag även jämföra mina resultat med övriga stiftsstäder i det medeltida Sverige. Någon tid att fördjupa analysen på samma sätt som jag gjort för Linköpings del fanns givetvis inte. Jag kunde dock konstatera att ingen tidigare hade explicit ställt den stadsarkeologiska utvecklingen i relation till utvecklingen av domkapitlet i de olika biskopsstäderna. I de flesta fall presenteras dessa historiska skeenden parallellt utan att konfronteras eller ställas mot varandra.

Några intressanta iakttagelser tyckte jag mig ändå kunna göra. Det är väl känt att Skara efter en stark tidig- och högmedeltida utveckling med tydligt urban karaktär stagnerade under 1300-talet och verkar ha gått tillbaka under 1400-talet. Det verkar inte finnas några stenhus alls från Skaras senmedeltid, och inte heller inrättas några residensgårdar. Även domkyrkans utbyggnad avstannade och saknar senmedeltida utbyggnad. Vad som är orsak och verkan i denna relation mellan stad och kyrka återstår att undersöka. Intressant nog finns det däremot en tydlig senmedeltida expansion som tar sig uttryck utanför stiftsstaden, i biskoparnas byggnadsverksamhet i bl.a. Läckö och Husaby.

Växjö ger som det minsta stiftet en intressant parallell till Linköping, då det verkar som om ett antal residensgårdar upprättades öster om domkyrkan under 1400-talets andra hälft. Under samma tid finns flera andra tecken på urban utveckling. Detta skulle kunna tolkas så att modellen med en residensstadsdel har inrättats även i Växjö i miniformat när de ekonomiska möjligheterna tillät det, och det samtidigt fanns behov för en sådan rumslig manifestation.

Uppsala, Strängnäs och Västerås verkar vara biskopsstäder som kan ha en liknande utveckling som Linköping, även om det finns lokala variationer. Ett antal stenhus och stenhusgårdar är kända kring respektive domkyrka, utan att deras historia eller proveniens har till fullo kunnat belysas. Uppsala är den kanske bäst kända medeltidsstaden i detta sällskap, med en mycket stor arkeologisk potential. Några forskare har varit inne på tanken att residensgårdar upprättats kring domkyrkan på den västra sidan av Fyrisån, medan andra snarare har velat tona ner detta.

Den bästa parallellen till Linköping utgörs ändå av Åbo, där Markus Hiekkänen föreslagit en helt ny tolkning av stadens utveckling, som utgör närmast ett parallellfall till Linköping. Det ska poängteras att nytolkningen av utvecklingen i Åbo resp. Linköping gjordes länge utan vetskap om varandra. Hiekkänen menar att Åbo har tillkommit som en medvetet planlagd stad på 1280-talet och att stadsområdet redan från början definierats mellan dominikankonventet S:t Olof och domkyrkan (Hiekkänen 2002). Anmärkningsvärt är att de båda syskonstäderna har anlagts samtidigt på 1280-talet, möjligen genom samma personer. Den vidare utvecklingen av stadsbebyggelsen respektive residensgårdarna återstår ännu att utforska, men det är en bestickande tanke att det även här kan föreligga vissa paralleller.

Figur 4. Den s.k.Rhyzeliushgården, under medeltiden residensgård för prebendet Omnium Sanctorum. Stenhusets äldsta del från 1300-talets slut, kraftigt tillbyggt kring sekelskiftet 1500. I bakgrunden domkyrkan. Foto Göran Billeson.

Likt och olik – det arkeologiska materialets betydelse

Så långt avhandlingen 2002. I fortsättningen ska jag försöka besvara de frågor som var utgångspunkten för det stadsarkeologiska seminariet i Bergen hösten 2006. Tanken var att låta de arkeologiska observationerna i vid mening vara utgångspunkt och diskutera hur dessa användes av mig i tolkningen av urbaniseringens förlopp.

Förhållandet mellan arkeologiskt och skriftligt källmaterial

Det var just i den änden jag började mitt arbetet med Linköping. De arkeologiska undersökningarna i slutet av 1980-talet hade givit indikationer som inte tycktes stämma med det skriftliga källmaterialet och den traditionella bilden av en successivt framvuxen tätort/stad under 1200-talet, och som sedan kröntes eller befästes genom tillkomsten av franciskankonventet 1287. Det rörde sig dels om avsaknaden av bebyggelseämningar från 1200-talet, dels de tydliga förändringarna i bebyggelsen under 1300-talets andra hälft, som inte alls var uppmärksammade i tidigare framställningar. Detta sporrade mig att försöka förstå förhållandet mellan det arkeologiska och historiska källmaterialets karaktär.

Från början tänkte jag mig att källmaterialen speglade olika sociala och kulturella sidor av det medeltida samhället och att det var förklaringen till att de inte tycktes överensstämma. Tidigt under doktorandarbetet försökte jag att renodla dessa och behandla det arkeologiska respektive skrifthistoriska källmaterialen isolerade från varandra, för att kunna värdera deras utsagovärde. Först efter en strikt analys av varje källmaterial för sig, tänkte jag man skulle jämföra resultaten och på så sätt försöka undvika en förförståelse. Tanken var att försöka dra slutsatser utifrån det arkeologiska källmaterialet på dess egna premisser, ett sätt att frigöra sig från förförståelsen byggd på det historiska källmaterialet.

Detta försök visade sig snart vara ohållbart. Det gick inte att utföra analyser av de olika källmaterialen i någon sorts laboratoriemiljö, strikt åtskilda från varandra. Snarare visade det sig efterhand att skillnaderna mellan källmaterialen inte var av det slaget jag föreställt mig. Istället kunde jag visa att en samverkande analys av kartmaterial, arkeologi, byggnadsarkeologi och skriftliga källor befruktade varandra och hjälpte mig att få en helhetssyn. Exempelvis visade sig Schücks övergripande framställning av det residerande kapitlets framväxt under 1300-talets andra hälft mycket väl kunna kombineras med den arkeologiska bilden av bebyggelsemässig förändring. En djupanalys av de skriftliga beläggen på enskilda prebenden och deras inbördes historia gick att i många fall koppla samman med de historiska gårdarna och de arkeologiskt kända tomterna. Inventeringen av stenhus kunde på samma sätt kombineras med en retrospektiv bebyggelsehistorisk analys av kartmaterialet och en därmed hörande rekonstruktion av senmedeltida tomter och gårdar runt domkyrkan.

Så småningom växte en ny och sammansatt bild fram av stadens framväxt, som inte något enskilt källmaterial till fullo hade kunnat ge. Det som från början var tänkt att visa på att källmaterialen speglade olika sidor av samhället, visade det sig snarare vara skillnader på en analytisk nivå. För mig själv var detta en erfarenhet som jag inte var förberedd på, men överensstämmer med vad Anders Andrén benämnt som mötet mellan ting och text som kontrast respektive korrespondens (Andrén 1997).

Likheter och olikheter i kronologi, material, planmönster under inledande skede? Förändring mellan faserna? Brytpunkter med stora kvalitativa skillnader?

Detta har varit de hittills viktigaste punkterna i min arkeologiska analys. Jag har uppfattat de kvantitativa och kvalitativa skillnaderna mellan faserna som arkeologins viktigaste bidrag. Det var ju skillnaderna i bebyggelse och fyndmaterial mellan exempelvis 1200-talet, det tidiga 1300-talet och det sena 1300-talet/1400-talet som ledde till att de första frågorna ställdes. Så som jag minns det, så kom dessa frågor redan under fältarbetet (typ: «varför hittar vi inget 1200-tal?»).

I ett analyskede, dels med rapportarbetet under åren 1988–1991, dels med fortsatt inventering och utvärdering av övriga arkeologiska undersökningar 1993-97, var det de diakrona skillnaderna som stod i centrum. Inom ett mindre antal nyckelmaterial uppfattade jag att det fanns tydliga skillnader mellan de olika tidsfaserna. Det rörde sig om förändringar inom tomterna. I undersökningen i kv. Brevduvan fanns under äldsta tid en struktur med ägo gränser och väg utan bebyggelse daterat till 1200-talet, därefter följde en gles bebyggelse från 1300-talets första hälft, följt av en tätare och mer komplett bebyggelsestruktur under sent 1300-tal (Feldt & Tagesson 1997). Samma tendens fanns vad det gällde byggnadsskicket; från enklare byggnader, delvis med kombinationen jordgrävda stolpar och enklare syllstensrader under 1300-talets första hälft, till byggnader med kraftigare lerklädda syllar under 1300-talets andra hälft. Här fanns även skillnaden mellan enkla härdar på golvet som ersattes av spisfundament av sten (Tagesson 2002:127 ff). Den materiella kulturen i form av hushållskeramik liksom djurbensmaterialet tolkades som en förändring i hushållens sammansättning (Feldt & Tagesson 1997). På en övergripande nivå tycktes samma förändring inträffa vad det gällde en utvidgning av stadsbebyggelsen resp. tillkomsten av murade stenhus under senmedeltiden (Tagesson 2002:186 ff ; 2002b; 2002c).

I efterhand kan jag konstatera att analysen sannolikt fortfarande håller i stora drag, men att den är tämligen allmänt hållen. Idag känns det angeläget att fördjupa analysen på en hushållsnivå, dvs. förfina analysen av vad dessa förändringar egentligen speglar. Kommande undersökningar bör naturligtvis genomföras med strikt kontextuella undersökningsmetoder med därmed sammanhängande möjligheter att kunna fånga förändringarna mer i detalj. Likaså bör en påbörjad diskussion av fasbegreppet och synen på förändringsprocessen över tid föras vidare. Det är angeläget att ifrågasätta det tidigare blockartade och stelbenta indelningen i faser, med syfte att försöka förstå och fånga förändringen över tid i ett mer dynamiskt sammanhang (se Fogelberg et al. 2004).

Slutligen vill jag även beröra möjligheten att göra synkrona studier av förändringsprocessen, dvs. att undersöka hur förändringen tagit sig uttryck i olika delar av stadsrummet. Detta lyckades jag endast göra på ett mycket övergripande plan. En tanke här är att kunna analysera material från olika sociala rum i staden, förslagsvis residensgårdar kontra profångårdar, men ett sådant material saknas tyvärr idag.

På vems initiativ skedde förändringen?

En övergripande tolkningsmodell i mitt arbete har varit att se den materiella kulturen och rummet som aktivt och meningsskapande, och som en sorts arena för kommunikation och konfrontation. Följdfrågan är givetvis hur man identifierar aktörerna?

För den äldsta perioden, dvs. centralorten *Liunga kaupinga*, finns inte mycket källmaterial att tillgå och därför valde jag att lämna frågan öppen. Linköpings eventuella föregångare kan spåras någon kilometer från nuvarande stadskärna, och omfattar en bro och ett vägmöte, med en närbelägen skeppssättning som har föreslagits utmärka platsen för landstinget. I närheten fanns sannolikt även kungsgården Stång. Jag har antagit att nuvarande stadsområdet etablerades som en utbrytning och överflyttning till ett nytt område, ett ianspråktagande av en allmänningssmark, parallellt med byggandet av den första kyrkan. Vem som stått bakom detta initiativ vågade jag då inte ens gissa. Jag har endast vagt talat om «tidigare kungamakten» eller «stormansfamilj», men i själva verket har jag inte en aning.

Utvecklingen från 1280-talet och framåt har jag tolkat som en aktiv och mycket medveten satsning på att skapa ett stadssamhälle, ett stadsgrundande. Detta har jag tolkat ta sin början genom att «man» har definierat stadsrummet, genom att placera franciskankonventet i södra delen av det jag menar vara ett «konceptuellt stadsrum», dvs. det öppna området mellan domkyrkan och S:t Larskyrkan. Samtidigt tror jag att stadsprivilegier har utfärdats, trots att de inte finns fysiskt bevarade, parallellt med att stadsrättsliga kriterier formulerats. I början av 1300-talet finns skriftliga belägg att tomter har delats ut, i flera fall på ett sätt som gör att man indirekt kan ana ett kungligt inflytande.

Att spåra aktörerna bakom detta är inte helt givet, men indirekt finns flera indicier som pekar på två personer. Initiativet till grundandet av franciskankonventet togs sannolikt av biskop Bengt, eftersom han i sitt testamente 1287 lade den ekonomiska grunden till konventet. Bengt var lillebror till kung Magnus Ladulås av Folkungaätten (Bjälboätten), och det kan understrykas att Linköpingskonventet uppträder i ett speciellt sammanhang. Kung Magnus har varit en stor gynnare av franciskanorden och under hans tid (1275–1290) grundades inte mindre än fem franciskankonvent. Jag har även velat koppla samman grundandet av

staden Linköping med en allmän politik som syftade till centralisering och «riksbildning», där man kan se att kungamakten använde stadspolitik som ett av flera redskap för kontroll. Brödrskapet mellan Bengt och Magnus har jag antagit vara betydelsefull. Bengt anses som drivande vad det gäller utbyggnaden av biskopsborgen i Linköping vid samma tid. Han var samtidigt hertig av Finland, och det är frestande att tro att Bengt har medverkat och kanske varit initiativtagare vid grundandet av både Åbo och Linköping.

Slutligen har jag ansett att för utvecklingen av residensstaden och etableringen av domkapitlets residensgårdar var perioden 1370–80-talen avgörande. Den ekonomiska grunden för ett residerande kapitel har lagts redan 1364, genom att en tredjedel av fattigtiondet anslogs till de residerande kanikerna. För flera enskilda prebenden har dock etableringen skett på 1370–80-talen, vilket överensstämmer väl med biskop Nils Hermanssons tid (1374–91). Eftersom skapandet av residensstadsdelen med allra största sannolikhet går tillbaka på en kontinental modell – så skulle det helt enkelt se ut – så blir det betydelsefullt att se till tidpunkten och till biskop Nils episkopat. Hans insatser under inbördeskriget och hans positiva eftermäle vittnar om att han kämpat, och setts som ett redskap, för den lokala kyrkan och dess privilegier, som bland annat sågs som hotade av inbördeskriget. Domkapitlets resurser och inflytande hade kontinuerligt utarmats under 1300-talet genom systemet med sinekurer, dvs. att prebenden och kanonikat upprätthölls av personer som inte fanns på plats och endast använde institutionerna som ett försörjningsmedel. Upprättandet av ett residerande kapitel kan ses som ett kraftfullt försök att motverka dessa upplösningstendenser och för den lokala kyrkans återupprättelse.

Samtliga dessa tre olika brytpunkter i Linköpings historia har jag således velat tillskriva konkreta historiska händelser, knutna till individer, mot bakgrund av maktpolitiska skeenden. Utgångspunkten är förändringar i den materiella kulturen och inte minst rummet, som jag tolkar som viktiga instrument för dessa skeenden. För en person som undertecknad som uppfostrades i början av 1980-talet i en arkeologi präglad av materialistisk historiesyn och processtänkande, har detta givetvis varit en lång resa. I efterhand finns det anledning till att problematisera denna bild. Finns det fler bakomliggande faktorer som skymms av denna personinriktade framställning? Borde man inte fortsättningsvis problematisera den individrelaterade historien mer i form av frågor om möjliga ekonomiska resurser, lokala förutsättningar och möjligheter till alternativa strategier? Relationen individ och samhälle får inte avstanna och återigen hamna i ett förenklat tillstånd av individernas och de starka personligheternas tyranni.

Urbaniseringens förutsättningar?

Detta kretsar kring två olika frågor; staden i det större landskapsrummet och staden i det långa tidsperspektivet. På många sätt flyter dessa teman in i varandra. I projektet *Medeltidsstaden*, liksom inom senare stadsarkeologi inklusive arbetet med medeltidsstaden Linköping, finns ett perspektiv som är problematiskt. Det är oftast själva staden som står i centrum. I den mån stadsarkeologen blickar ut ur de egna schakten, är det en position från staden och utåt som gäller. Om stadens roll i omgivningarna diskuteras använder sig stadsarkeologen gärna av uttryck som *omland*, något som klart signalerar ett synsätt inifrån och ut. Själva staden i sig utgör ju en historisk produkt, ett färdigt svar på frågor om tyngdpunkt och centralitet i landskapet. Det var ju i staden det mesta hamnade. Därmed blir historien som ledde fram till

stadens födelse en tämligen enkelspårig resa från en periferi till ett centrum. Några alternativ till den färdiga staden finns sällan i dessa berättelser, inga alternativa kandidater, inga historiens stickspår eller misstag på vägen dit.

Linköping har studerats på liknande sätt hos såväl äldre forskare som i de senare översikterna. Anders Kaliff skildrar det nuvarande landskapet Östergötland och centralorten Linköping som just en sådan resa i ett förhistoriskt bakifrån och fram-perspektiv, från tre centralområden under förhistorisk tid och fram till ett centrum, med Linköpingsbygden och senare staden Linköping som slutpunkt (Kaliff 1999). På samma sätt har jag själv diskuterat staden Linköping i ett medeltidsarkeologiskt framifrån och bak-perspektiv. Från den välbekanta medeltidsstaden Linköpings historia studeras dess rötter bakåt i historien i form av centralitet i landskapet under yngre järnålder. Båda berättelserna är tämligen förutsägbara och ger inte utrymme för några alternativ.

Ett annat utmärkande drag för stadsarkeologin är dess snäva geografiska ramar. Boken *Biskop och stad* använder ett källmaterial som är till 99 procent hämtat från staden. Till på köpet är fokus helt och hållet riktat mot den mindre del av den medeltida staden som utgör själva stadsbebyggelsen. Först under senare år har perspektivet vidgats till att omfatta staden som både stadsbebyggelsen och stadens jordar, dvs. allt inom stadens juridiska gräns, vilken sträcker sig långt utanför de senare stadstullarna och stadsgårdarna.

Istället för stadens arkeologi skulle man vilja efterlysa en arkeologi som utgår från ett landskap, som studerar begreppet centralitet på olika skalnivåer, med tyngdpunktsförskjutningar i landskapsrummet och över tiden. Begreppet urbanisering som under ett kvartssekel uttytts urbaniseringsprocess, dvs. stadstillblivelse, borde återfå sin egentliga betydelse, dvs. stadens funktion i sitt landskap, stadens framväxt på landsbygdens bekostnad, alternativt stadens framväxt som en integrerad del i förändringarna i landskapet.

Ett sådant perspektiv finns endast antytt i *Biskop och stad*, även om jag gjorde några ansatserna till att peka på domkyrkostaden i relation till stiftet och t.ex. prebendens inflyttning från land till stad. Analysen av Linköping var förenklade på så sätt att stadens roll i det stora landskapsrummet och i det långa tidsperspektivet inte fick rum (!). Istället har en grupp arkeologer på UV-kontoret i Linköping försökt att ta sig an dessa frågor genom att sammanställa ett antal olika undersökningsprojekt just i Linköpingsbygden, dvs. i stadens närområde, i ett gemensamt bokprojekt betitlat *Liunga. Kaupinga – kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden* (2005). Ansatsen här var att ta upp till diskussion just frågan om Linköping som centralplats i ett perspektiv som omfattade även järnåldern. Materialet var rikhaltigt och utgörs av ett stort antal moderna arkeologiska exploateringsgrävningar. Metodiskt finns här teman som omfattar boplat- och gravarkeologi, övergången äldre och yngre järnålder, liksom frågan om relationen mellan stad och landsby under medeltid och nyare tid (Kaliff & Tagesson 2005).

Några av frågorna som ställdes inledningsvis var: Hur förändras detta rum utifrån begreppet centralitet över tid? Vilken roll har den enskilda staden i förhållande till andra möjliga centralplatser? Hur växer staden i symbios med detta framväxande urbana landskap, alternativt läggs den genom ett maktingripande på landskapet utifrån? Vidare, under medeltiden och framöver – hur påverkas landskapsrummet av stadens närvaro?

I efterhand kan man dock konstatera att projektet inte var sammansatt på ett sådant sätt att frågorna kunde lösas på ett mer djuplodande sätt. De olika delundersökningarna hade inte från början den inriktning som borde ha krävts. Boken har blivit en intressant provkarta på olika

frågor kring Linköpingsbygdens arkeologi, medan den egentliga frågan om urbaniseringens förutsättningar och centralitetens betydelse lämnas obesvarad tills vidare. Istället har den efterföljande diskussionen och inte minst kritiken hamnat i ett läge, där frågan om Linköpings betydelse i ett överregionalt perspektiv dominerar, dvs. frågan om och när Linköping blev centrum i landskapet Östergötland (se Martin Rundkvists recension i *Fornvännen* 2006/3).

Slutsatser om ortens funktion utifrån arkeologiska observationer? De som levde och verkade i staden?

Båda dessa frågor har framför allt fokuserat kring upprättandet av ett residerande domkapitel under 1300-talets andra hälft, något jag velat spåra i de stora stenhustomterna. Det ska än en gång poängteras att några större moderna arkeologiska undersökningar på någon stenhustomt inte har genomförts. Detta skulle givetvis vara mycket intressant, för att förstå hur etableringen av residensgårdarna gått till i detalj, hur de varit organiserade etc. Undersökningar som ger möjlighet att studera förhållandet mellan olika grupper i staden, mellan kanikhushållen och de profana gårdarna och då i ett perspektiv över tiden, står naturligtvis högt upp på önskelistan. Här tror jag att arkeologin skulle ha mycket att bidra med.

På ett mer generellt plan har jag diskuterat relationen mellan domkyrkostaden och den profana staden. Tidigt trodde jag mig kunna identifiera en inneboende spänning mellan de båda stadsdelarna, i olika storlek på tomterna, förekomst av stenhus etc. Jag tänkte mig att det starka symbolspråket i de stora stenhusgårdarna kring domkyrkan främst var riktat mot den borgerliga staden. Till på köpet tillkom det under sent 1400-tal två stora byggnader med stort symbolvärde, sannolikt vid samma tidpunkt. Det rörde sig om domkapitelhuset och rådhuset. Det förra var ca. 35 m långt, sannolikt i flera våningar, beläget direkt nordväst om domkyrkan. Det hittades av en slump 1988 och kunde genom stenhuggarmärken ges en precis datering till 1480–90-talet. Ungefär samtidigt har rådhuset byggts. Det placerades mitt på torget, med fasaden vänd mot den huvudgata som gick från domkyrkoområdet ner till torget (Tagesson 2002:315 ff, 326 ff). Detta skulle kunna tolkas som att rådhuset medvetet fått en placering för att maximalt synas och dominera torget, speciellt när man var på väg från domkyrkoområdet och ner till torget, mötesplatsen mellan de båda sociala zonerna i staden.

Det lät ju som en fin tolkning. Men med tiden insåg jag att den historiska bilden talade för någonting annat. Jag såg att de båda sfärerna, kanikerna respektive borgarna, har levat mycket mer i symbios än jag först anade. Borgarna har starkt gynnats av närvaron av rika kanikhushåll, det var ju främst i de profana stadstomterna som den bebyggelsemässiga förändringen under 1300-talets slut har uppmärksamats. Samtidigt har borgarnas söner gått i domskolan och med tiden blivit präster och i flera fall ingått i domkapitlet. Under 1300-talet har de borgerliga donationerna till domkapitlets prebenden ökat, och flera rent borgerliga altarstiftelser har tillkommit, liksom antalet borgerliga gravar inne i domkyrkan. Istället kan man ana en helt annan konfrontationslinje, mellan de lokalt förankrade och verksamma borgarna, prästerna och biskoparna, kontra kaniker och biskopar utan lokal förankring, som använder de kyrkliga ämbetena som sinekurer (Tagesson 2002:256 ff).

Detta exempel tycker jag är intressant och väl värt att begrunda. Det faktum att en rumslig symbolisk manifestation kan identifieras och analyseras är en sak, medan den exakta innebörden och den historiska kontexten kan vara betydligt mer komplicerad att förstå, än vad det först tycks.

Hur kan vi arkeologiskt definiera urbanisering?

Helt kort vill jag definiera frågan som två eller flera fenomen: För att den livliga debatt och forskning som varit vad det gäller stadens första tid, det s.k. preurbana skedet, ska komma vidare, behöver vi diskutera och differentiera analysen av de tidiga arkeologiska spåren i städerna och jämföra med liknande alternativa platser, som inte kom att bli städer. Jag kan dessa frågor alldeles för dåligt, men vågar trots det efterlysa en mer komparativ analys mellan samtida orter, för att precisera vad som är preurbant och vad som endast är allmänt ruralt.

För det andra undrar jag, speciellt utifrån exemplet Linköping, om det som vi kallar städer ur ett administrativt/rättsligt perspektiv verkligen är en arkeologisk fråga. Går dessa kriterier att undersöka arkeologiskt? Möjligen skulle vi exempelvis kunna se närvaron av tiggarkonventen som ett administrativt kriterium, snarare än som kriterier för en tätort.

För det tredje, och kanske viktigast, är det begreppet urbanism istället för urbanisering som borde vara ett centralt forskningsfält för arkeologin, dvs. frågan när vi kan konstatera en skillnad mellan stad och land ur kulturell och social betydelse, alltså skillnaden mellan urbanism och icke-urbanism. Med detta begrepp ska vi alltså förstå stadskulturens födelse, önskan att identifiera och definiera sig som stadsbo och omge sig med en urban materiell kultur. Hur den identiteten byggs upp och vad man har lagt i definitionen urban återstår givetvis att diskutera.

Stadens planmönster, är det funktionen eller modellen som styr? Tolkas lika material lika på olika platser? Hur ser det generella i urbaniseringen ut kontra det specifika på platsen?

Frågan om vad i stadens utformning och institutionella utbyggnad som är resultatet av en samtida förförståelse av hur och vad en stad skulle vara, är central och borde ägnas större uppmärksamhet. Är det så att vi kan urskilja ett antal element som var centrala i stadsbegreppet under olika tider? Kan dessa identifieras genom att undersöka stadslandskap i ett större perspektiv? Jag har velat peka på det faktum att stamtidigt som Linköping grundläggs har ett 500-tal nya tyska städer etablerats i samband med den tyska östexpansionen. Det bör ha funnits en mer eller mindre tydlig bild av hur man tänkte sig en stad vid denna tid (Tagesson 2002:186 ff). I tidigare forskning har flera olika element framhållits; olika speciella institutioner och topografiska element. Vi kan som exempel nämna förekomsten av tiggarmunkskonvent, med en medveten placering i stadens ytterområde.

En undersökning av städernas faktiska form och innehåll i relation till en samtida förförståelse av stadsbegreppet skulle vara intressant, för att bättre förstå utrymmet för lokala variationer och förutsättningar. En sådan analys skulle vara viktig som komplement till den tendens i samtida arkeologi, där kanske alltför mycket energi läggs på att förstå de enskilda städerna som isolerade företeelser.

Summary

Linköping is situated in the middle of the old county of Östergötland in southern Sweden. The town is one of many Swedish towns originating in the 13th century. The historical monograph of Linköping, first published in 1946 (second edition 1976), tells a rather uncomplicated story about an old regional centre, slowly and gradually growing and finally recognized as an urban centre in 1287, indicated by the foundation of the Franciscan friary.

In my PhD-thesis *Biskop och stad* (Bishop and Town) I wanted to reconsider that story. The archaeological and historical source material can be interpreted as telling the tale of rather different historical periods, with quite big differences in the appearance of the town (plots, streets, monuments and institutional buildings). This indicates that the town was used by different historical actors or social groups, using the urban space for manifestations. Among different issues, I want to stress some of the new interpretations. Linköping was certainly an important ecclesiastical and supposedly an aristocratic or royal regional centre in the early middle ages. The town of Linköping was however not founded until the end of the 13th century as a part of the urban interests of the royal family of Folkungarna. The foundation of the friary seems to be an important part of the lay-out of the town-to-be, being one of three important ecclesiastical nodes in the coming town plan. Secondly, the townscape was profoundly altered during the second half of the 14th century, when about 20 residential plots were established around the cathedral, equipped with stone-buildings, and forming an ecclesiastical town quarter.

In the article I try to look upon my previous text in a critical way, according to the issues discussed at the seminar. The importance of the archaeological source material is of course crucial for the interpretation, as none of the mentioned issues were ever observed previously. The different periods are very clearly visible in the archaeological archives. At the same time, the archaeological and the historical sources together form the foundation for further interpretations.

I also want to stress that the interpretation of the archaeological sources may be overestimated. There are great problems in using the concept of archaeological phases or periods, as recently observed and discussed. At the same time, archaeologists have just started the important task of discerning and discussing the actors in urban history more thoroughly. Who took the initiatives, which social groups or individuals were the driving forces in the development? These questions must be discussed more seriously, in order to get away from simple and narrow-minded answers. Finally, the view of urban archaeologists and urban historians has been too narrowly focused on the town, studying urban history from the town-centre and outwards. Most scholars fail to analyse the town as a part of a cultural landscape; this is an important issue for future town research.

Litteratur

- Andersson, H. 1990. *Sjuttiosex medeltidsstäder – aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland. Medeltidsstaden 73*. Riksantikvarieämbetet.
- Andrén, A. 1997. *Mellan ting och text*. Stockholm/Stehag 1997.
- Cnattingius, B., Edenheim, R., Ljungstedt, S. & Ullén M. 1987. *Linköpings domkyrka*. Sveriges kyrkor nr. 200.
- Feldt, A-C. & Tagesson, G. 1997. *Two gårds in the bishop's town – on the archaeological investigations in the quarter Brevduvan, Linköping 1987–89*.
- Fogelberg, K., Gardelin, G. & Menander, H. 2004. Ve och fasa. En diskussion kring bruket av faser. *META 2/2004*: 15–30.
- Hiekkanen, M. 2002. Die Gründung der Stadt Turku. *Civitas et Castrum ad Maris Baltici. Baltijas arheoloģijas un versturas problemas dzelzs laikmeta un viduslaikos. Rakstu krajums – veltījums LZA istenajam loceklim prof. Dr. Habil. Hist.Andrim Caunem 65 gadu dzīves jubileja*. Latvijas vesturas instituta apgads. Rīga.
- Kaliff, A. 1999. *Arkeologi i Östergötland. Scener ur ett landskaps förhistoria*. Opia 20. Uppsala.

- Kaliff, A. & Tagesson, G. (Red.) 2005. *Liunga. Kaupinga. Kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 60.
- Kraft, S. 1976. *Linköpings stads historia 1. Från äldsta tid till 1567*. 2:a upplagan (originalupplagan 1946).
- Menander, H. & Tagesson, G. 2005. Monastisk kultur i urban miljö – ett arkeologiskt perspektiv på östgötsk klosterforskning. I: Kjell O. Lejon (Red.) *Diocesis Lincopensis II. Medeltida internationella influenser*.
- Rundkvist, M. 2006. Recension av: Kaliff & Tagesson. Liunga. Kaupinga. Kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden. *Fornvännen* 2006/3: 227–228.
- Schück, H. 1959. *Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa*.
- Tagesson, G. 2000. Var låg Linköpings franciskankonvent? *Fornvännen* 2000/4: 217–236.
- Tagesson, G. 2002. *Biskop och stad – aspekter av urbanisering och social topografi*. Lund Studies in Medieval Archaeology 30.
- Tagesson, G. 2002b. Church and urban space in Linköping. I: R. Hedval (red.) *Urban diversity. Archaeology in the Swedish Province of Östergötland*: 94–111. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar. Skrifter 45.
- Tagesson, G. 2002c. Kyrkan och det urbana rummet. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 41/2001: 17–32.